

BARBARA RODZIEWICZ

Uniwersytet Szczeciński, Polska

<https://orcid.org/0000-0001-7724-5602>

Copyright and License: Copyright by Instytut Języka Polskiego PAN, Kraków 2023. This article is published under the terms of the Creative Commons Attribution – NoDerivatives 4.0 International (CC BY- ND 4.0) License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nd/4.0/legalcode.pl>).

CHRONOTOP CYKLICZNY W ŚWIETLE DANYCH SŁOWNIKÓW ASOCJACYJNYCH (KRÓTKIE STUDIUM PORÓWNAWCZE POLSKO-BIAŁORUSKIE)

Słowa kluczowe: językoznawstwo konfrontatywne, psycholingwistyka, socjologia, chronotop, słowniki asocjacyjne.

STRESZCZENIE

Artykuł wpisuje się w nurt studiów nad JOS, etno- i psycholingwistycznych. Celem analizy jest dotarcie do utrwalonych w świadomości językowej Polaków i Białorusinów pojęć – jednostek językowych, w których znaczeniach skondensowane są wartości czasowe i przestrzenne oraz zbadanie chronotopu jako mentalnej kategorii poznawczej związanej z pracą umysłu i organizacją wewnętrznego leksykonu. Materiał językowy wyekscerpowany ze słowników na potrzeby analizy porównawczej to słowa i wyrażenia skupione w polach asocjacyjnych wygenerowanych przez wyrazy hasłowe RANEK, DZIEŃ, WIECZÓR, NOC oraz ПАНИЦА, ДЗЕНЬ, ВЕЧАР і НОЧ. Dobór pojęć-bodźców odzwierciedla chronologiczną, rytmiczną organizację czasu, co stwarza sposobność obserwacji chronotopu cyklicznego – czasowego cyklu dobowego realizowanego w obszarze kultury codzienności i wypracowanych w jego obrębie koncepcji przestrzeni (zewnętrznej i wewnętrznej). W analizie wykorzystano przesłanki socjologiczne koncepcji chronotopu oraz metodologię semantyki kognitywnej. Autorka dokonuje językowej rekonstrukcji chronotopu z wykorzystaniem danych dwóch aktualnych słowników asocjacyjnych (*Polski słownik asocjacyjny z suplementem* oraz *Slavânskij asociativnyj slovar': russkij, beloruskij, bolgarskij, ukraïnskij*) gromadzących materiał z eksperymentu językowego z wykorzystaniem ujednoczonych narzędzi. Relatywnie nieduża grupa respondentów obu społeczności językowych konceptualizuje dobowy cykl rytmiczny w ramach przestrzeni socjalnej. Najsłabsze sieci werbalne tworzą ogniwa czasowe chronotopu z jednostkami leksykalnymi domeny refleksyjnej i domeny konceptualnej. Wyniki proponowanej wstępnej analizy materiału empirycznego dowodzą, że rejestrowane w strukturach mentalnych Polaków i Białorusinów chronotopiczne związki między bodźcem i reakcją odzwierciedlają w wysokim stopniu doświadczenia, będące efektem elementarnych czynności poznawczych abstrahujących od zdolności regulacyjnych badanych.

1. OD CZASU I PRZESTRZENI DO CHRONOTOPU – KRÓTKO O HISTORII POJĘCIA

Czas i przestrzeń należą bez wątpienia do podstawowych parametrów rzeczywistości antropologicznej. Człowiek żyje, doświadcza, porządkuje i organizuje realia w konkretnych ramach czasowych. Wszelkie działania jednostki uwikłane są w relacje temporalne, które stanowią jednocześnie odniesienia do szerszego wymiaru aktywności – układu organizującego życie w makroskali, życie zbiorowości. W mikroskali jednostkowej czas wyznacza kolejność etapów życia i socjalizacji: od narodzenia, przez dzieciństwo, młodość, dojrzałość, aż po schyłek życia. W makroskali kolektywnej czas określa i niejednokrotnie determinuje nie tylko różnorakie role społeczne (w ujęciu horyzontalnym), ale przede wszystkim konstytuuje przeszłość, teraźniejszość i przyszłość grupy społecznej (w ujęciu wertykalnym).

Drugim parametrem *conditio sine qua non* pozwalającym uzyskać pełniejszy obraz egzystencji człowieka i zbiorowości, w której żyje, jest przestrzeń. Jak słusznie konstatuje Jacek Kaczmarek, „Życie człowieka jest drogą zapisywaną w środowisku geograficznym, które należy traktować jako synergiczny układ przestrzeni i czasu” (Kaczmarek 2013, 25). Każda aktywność jednostki jest osadzona nie tylko w czasie, ale i w przestrzeni, w której, jak w naczyniu, mieszczą się wszelkie zjawiska, zdarzenia i obiekty rzeczywistości wchodzące w różnorakie interakcje z jednostką. Co więcej, aktywność człowieka nie tylko zachodzi, toczy się w przestrzeni, ale ma również charakter przestrzenny. Człowiek nie jest biernym uczestnikiem czy też obiektem przestrzeni, lecz zdolny jest do jej przekształcania, dostosowywania do swoich potrzeb oraz pokonywania jej nie tylko w aspekcie fizycznym, ale także psychicznym.

Obiektem niniejszej refleksji jest tak zwana czasoprzestrzeń, określana w metodologii badań nauk humanistycznych i społecznych, przede wszystkim w literaturoznawstwie i socjologii, mianem chronotopu. Kluczowe dla zrozumienia rzeczywistości pojęcie czasoprzestrzeni wypracowane zostało niemalże w tym samym czasie na gruncie nauk przyrodniczych i humanistycznych w XIX wieku i wywodzi się, z jednej strony, z idei filozofii transcendentalnej Immanuela Kanta oraz, z drugiej strony, z klasycznej mechaniki i późniejszej ogólnej teorii względności Alberta Einsteina. Nadmienię, że autorzy wspomnianych modeli teoretycznych rozpatrywali rozważane pojęcie w odmienny, właściwy swoim badaniom sposób, koncentrując uwagę na subiektywności/internalizacji istnienia czasoprzestrzeni (Kant) oraz obiektywności/względności istnienia czasoprzestrzeni (Einstein). Sam termin chronotop sformułował w latach 20. XX wieku neurosemantyk i fizjolog Aleksey Ukhtomskiy. Badacz, zainspirowany ideą czterowymiarowego kontinuum teorii względności i zafascynowany problemem relacji pomiędzy świadomością i światem, analizował wprawdzie (w poszukiwaniu dominanty mentalnej) mechanizmy procesów czasowo-przestrzennych zachodzących w centralnym układzie nerwowym żywego organizmu, jednakże dostrzegał równocześnie szersze zastosowanie i ogólnofilozoficzny potencjał nowego terminu naukowego:

W czym widzę niezwykłą zdobycz dla myśli ludzkiej w tym precyzyjnym, zarazem tak trafnym, a jednocześnie żywym konkretnym pojęciu, jakim jest chronotop, który zastąpił dawne pojęcia czasu i przestrzeni?

Z punktu widzenia chronotopu nie istnieją już abstrakcyjne punkty, lecz żywe zdarzenia nierozłącznie powiązane z bytem. Te zależności (funkcje), w których wyrażane są prawa bytu nie są już jedynie abstrakcyjnymi krzywymi w przestrzeni, lecz tworzą świat linii łączących dawno minione wydarzenia z wydarzeniami chwili obecnej, a przez nie – z wydarzeniami rysującej się w oddali przyszłości. (Ukhtomskiy 2017, 241).

Odkryta przez niego na drodze eksperymentów neurofizjologicznych kilkadziesiąt lat temu podstawowa zasada chronotopu – jedność i wzajemne przenikanie się czasowych i przestrzennych charakterystyk ludzkiego umysłu – została potwierdzona przez prowadzone współcześnie w obszarze neurobiologii i fizjologii badania funkcjonowania półkul mózgowych u człowieka, między innymi w pracach amerykańskiego neurobiologa Johna Lewisa (Berezina 2001, 26).

Koncepcję chronotopu jako jedności i współzależności czasowo-przestrzennej adaptował i upowszechnił na gruncie humanistyki badacz oraz teoretyk literatury Michaił Bachtin, który, uczestnicząc w publicznych wykładach Uchtomskiego, poznał i następnie odnalazł manifestację zaobserwowanych pierwotnie w laboratorium chronotopicznych procesów umysłowych w świecie przedstawionym, stosując kategorię neurosemiotyczną do analizy dzieła literackiego.

Chronotop znajduje zastosowanie od niedawna także w naukach społeczno-przyrodniczych, jest obiektem badań psychologicznych, pedagogicznych, ekonomicznych oraz lingwistycznych studiów kulturowych (Ulicka 2018, 269).

2. TEST SWOBODNYCH SKOJARZEŃ JAKO NARZĘDZIE EKSPLOKACJI ŚWIADOMOŚCI JĘZYKOWEJ

Celem poniższych rozważań jest językowa rekonstrukcja chronotopu w świetle danych dwóch aktualnych słowników asocjacyjnych gromadzących materiał z eksperymentu językowego z wykorzystaniem ujednoliconych narzędzi badawczych, polskiego (Gawarkiewicz, Pietrzyk i Rodziewicz 2008) i słowiańskiego (Ufimtseva, Cherkasova, Karaulov i Tarasov 2004).

Wspomniany eksperyment to test swobodnych skojarzeń. Teoretyczne podejście przyjęte w empirii jest właściwe psycholingwistyce i semantyce kognitywnej (Rodziewicz 2014). Badanie polega na tym, że respondenci otrzymują listę 110 słów-bodźców i w określonym ściśle czasie zapisują zgodnie z poleceniem pierwsze przychodzące na myśl słowo lub wyrażenie kojarzone z podanym wyrazem hasłowym. Celem eksperymentu jest wytyczenie pól asocjacyjnych słów-bodźców, które obrazują związane z danym słowem treści utrwalone w leksykonie mentalnym użytkowników języka. Badanie asocjacyjne, którego pełne wyniki rejestrują przytoczone źródła leksykograficzne, obejmowało w każdym wypadku grupę co najmniej 500 badanych, studentów polskich i białoruskich uczelni różnych kierunków oraz specjalności, kobiety i mężczyzn w wieku od 19 do 26 lat. Zastosowany test daje ogromne możliwości interpretacji wyników przez spojrzenie na język nie tylko jako na instrument przekazywania myśli, ale również zgodnie z Humboldtowską myślą jako nośnik określonych norm, tradycji

i aksjomatów społecznych. Przyjmując, że przez język wyraża się mentalność, sposób percepcji i rozumienia świata oraz kultura danej społeczności, równolegle w związkach między wyrazami (między wyrazem hasłowym a reakcją) utrwalone zostają pewne fenomeny i klisze kulturowe, a także socjalne (Wierzbicka 2007, 16–32; Chlewiński 1999, 32–35). Uzyskany w ten sposób materiał językowy pomaga dotrzeć do kulturowo zakotwiczonego systemu znaczeń funkcjonujących w tak zwanej świadomości językowej.

Pojęcie ludzkiej świadomości pojawiło się stosunkowo dawno, bo już w pracach greckich stoików. Jednakże zainteresowanie problematyką świadomości ożyło i skryształizowało się dopiero w XIX wieku wraz z rozwojem psychologii jako nauki. W oparciu o psychologiczne koncepcje, rozpatrujące język jako podstawowe narzędzie wyrażania stanów psychicznych (między innymi teorię intencjonalności), rozwinęło się współczesne językoznawstwo kognitywne, analizujące transcendentną wartość wyrażen językowych, które są formalnie przezroczyste, czyli nie zatrzymują uwagi na sobie, lecz kierują się ku rzeczywistości pozajęzykowej. Badanie zależności między językiem, mową i świadomością potwierdziły, że świadomość może być przedmiotem studiów prowadzonych na pograniczu psychologii i językoznawstwa. Współistnienie obu tych dyscyplin naukowych pozwoliło na wypracowanie pojęcia świadomości językowej, definiowanej jako „całokształt poziomów świadomości, formowanych i uzewnętrznianych za pomocą środków językowych: słów, związków wyrazowych, zdań, tekstów i pól asocjacyjnych” (Tarasov 2000, 26). Eksplorowanie tego swoistego pomostu pomiędzy niematerialną tożsamością człowieka a materialną rzeczywistością, otwiera możliwość dotarcia do tego, co jest niedostępne dla zmysłów, do wszelkich procesów psychicznych, które zachodzą w umyśle człowieka, do idei, wartości, koncepcji, percepcji świata – do tożsamości jednostki. Metoda testu swobodnych skojarzeń mieści się w nurcie psycholingwistyki, badającej zależności między procesami psychicznymi związanymi z posługiwaniem się językiem a procesami przetwarzania informacji przez ludzki umysł. Jednocześnie jest wykorzystywana w ramach poznawczych analiz językowego obrazu świata prowadzonych w ramach lingwistyki kulturowej, których głównym zadaniem jest badanie relacji język – kultura – społeczeństwo – rzeczywistość oraz specyfiki narodowo-kulturowej świadomości językowej z punktu widzenia utrwalonych w niej podobieństw i różnic, determinujących skuteczność porozumienia międzykulturowego.

3. SOCJOLOGICZNE PRZESŁANKI BADANIA CHRONOTOPU CYKLICZNEGO

Materiał językowy wyekscerpowany ze słowników na potrzeby analizy porównawczej to słowa i wyrażenia skupione w polach asocjacyjnych wygenerowanych przez wyrazy hasłowe będące określeniami temporalnymi. W języku polskim są to pola wyrazowe powstałe wokół słów-bodźców RANEK, DZIEŃ, WIECZÓR, NOC, w języku białoruskim – ПАНИЦА, ДЗЕНЬ, ВЕЧАР і НОЧ. Dobór stymulantów odzwierciedla chronologiczną rytmiczną organizację czasu, co stwarza sposobność obserwacji chronotopu cyklicznego.

Czasowy cykl dobowy manifestujący się w układzie wyrazów hasłowych w wyraźny sposób nawiązuje do kolejnej kategorii temporalnej, do codzienności. Warto przywołać w tym kontekście badania w obszarze socjologii, która mniej więcej od połowy lat sześćdziesiątych XX wieku wraz z pracami francuskiego badacza Henriego Lefebvre'a uczyniła życie codzienne obiektem zainteresowania i licznych studiów naukowych rozwijanych i kontynuowanych do dziś. Jednym z wielu aspektów dociekań socjologicznych w obszarze kultury codzienności jest chronotop i wypracowane w jego obrębie koncepcje przestrzeni (Kapkan 2016, 26–31).

W potocznym rozumieniu w odniesieniu do wszelkich działań podejmowanych przez człowieka w czasie przestrzeni to konkretne miejsce, terytorium, na którym zachodzą określone zjawiska i mają miejsce zdarzenia, obszar dający się zwizualizować (np. przestrzeń miejska, przyrodnicza). Najbliższa człowiekowi jest w takim pojmowaniu przestrzeń domu, określana przez socjologów mianem przestrzeni wewnętrznej¹ (we wnętrzu domu wyodrębnia się zazwyczaj przestrzenie drugoplanowe, np. przestrzeń odpoczynku, przestrzeń spożywania posiłków, przestrzeń pielęgnacji ciała), dalsza natomiast – przestrzeń publiczna, przestrzeń zewnętrzna (miejsce pracy, rozrywki itp.). Są to przestrzenie trójwymiarowe (Lefebvre 2008, 155), wypełnione przedmiotami, przestrzenie poddające się bezpośredniemu poznaniu zmysłowemu i z upływem czasu osławiane, miejsca aktywnych działań jednostki. Jednak badania socjologiczne nie koncentrują się i nie ograniczają wyłącznie do przestrzeni w wymiarze fizycznym. Przestrzeń życia codziennego realizuje się w wymiarze socjalnym, domenie relacji interpersonalnych, co wyjaśnia Piotr Sztompka:

Od urodzenia do śmierci znajdujemy się w przestrzeni innych ludzi. [...] inni są nam nieustannie potrzebni, nieustannie niezbędni do zrealizowania siebie, naszych wszelkich potrzeb, po prostu do stania się w pełni ludźmi. Nie dzieje się to autonomicznie, tylko właśnie dzięki owej przestrzeni (Sztompka 2009, 7).

W kolejnej warstwie przestrzeni człowiek jest nie tylko jej użytkownikiem, ale również odbiorcą. Postrzeganie przestrzeni ma dwojaki charakter – zmysłowy i emocjonalny. Przestrzeń percepcyjną budują wielowymiarowe i wielobarwne obrazy, odczucia fizyczne, kolory, zapachy i dźwięki, ogół bodźców zewnętrznych odbieranych przez narządy zmysłów.

W tak zwanej przestrzeni refleksyjnej na pierwszy plan wysuwają się z kolei skomplikowane operacje intelektualno-emocjonalne zachodzące w umyśle jednostki, przede wszystkim uczucia i emocje oraz zabiegi i strategie wartościujące.

Pozostaje jeszcze tak zwana przestrzeń konceptualna z całym obszarem zdeterminowanych kulturowo sensów, znaczeń i odwołań symbolicznych, przestrzeń symboliczno-kulturowa.

¹ O klasyfikacji przestrzeni codzienności pisał M.V. Kapkan (2016, 27–36).

4. REPREZENTACJE SEMANTYCZNE CHRONOTOPU CYKLICZNEGO W ŚWIADOMOŚCI JĘZYKOWEJ POLAKÓW I BIAŁORUSINÓW

W wyodrębnionym katalogu danych językowych obszar temporalny chronotopu ma granice ściśle wytyczone przez słowa-bodźce. Analizie poddawany jest cykl dobowy obejmujący pojęcia hasłowe RANEK/ПАЊЦА, ДЗІЕЊ/ДЗЕНЬ, WIECZÓR/ВЕЧАР i NOC/НОЧ. Obszar przestrzenny jest niejednorodny. W pozyskanym materiale leksykalnym dają się wyodrębnić zróżnicowane pod względem wypełnienia treściowego i frekwencji odpowiedzi wszystkie referowane warstwy przestrzeni: przestrzeń fizyczna właściwa (wewnętrzna i zewnętrzna), przestrzeń percepcyjna, przestrzeń refleksyjna, przestrzeń relacji interpersonalnych oraz przestrzeń konceptualna.

Jakie jest zatem wypełnienie przestrzenne dobowych ram temporalnych utrwalone w świadomości językowej ankietowanych młodych Polaków i Białorusinów?

RANEK i ПАЊЦА realizują się zdecydowanie w przestrzeni percepcyjnej. W odpowiedziach zarówno Polaków, jak i Białorusinów dominują werbalizacje doznań wzrokowych i słuchowych, w mniejszym stopniu doznań czysto fizycznych. Reakcje mieszczące się w percepcyjnej stanowią 52,6% (263 odpowiedzi) wszystkich odpowiedzi polskojęzycznych i 53,5% (344 skojarzeń) odpowiedzi udzielonych w języku białoruskim. Przytoczę najbardziej charakterystyczne skojarzenia wraz z danymi liczbowymi:

- odpowiedzi w języku polskim: *słońce* (87 reakcji – 17,4% ogółu skojarzeń)², *świt* (14,6%), *rosa* (10,6%), *świeżość* (0,8%), *ptaki* (0,4%);
- odpowiedzi w języku białoruskim: *сонца* (12,1%), *сонейка* (5,9%), *светлая* (3,3%), *раса* (2%), *халодная* (1,5%), *свежасць* (0,6%), *певень* (0,4%).

Względnie silnie manifestowana przestrzeń pierwszego ogniwa cyklu dobowego to przestrzeń fizyczna z przewagą przestrzeni wewnętrznej, wypełnionej typowymi dla początku dnia aktywnościami zwerbalizowanymi licznymi leksemami rozproszonymi w planie wyrażenia. Procentowy udział reakcji tej grupy w ogóle pozyskanych asocjatyw polskojęzycznych wynosi 18,2% (91 werbalizacji), asocjatyw białoruskojęzycznych – 11,9% (77 werbalizacji), por. np.

- odpowiedzi w języku polskim: *pobudka* (5%), *wstawanie* (2,2%), *śniadanie* (1,6%), *szkoła* (1%), *zakupy* (0,4%);
- odpowiedzi w języku białoruskim: *сон* (2,2%), *пад'ём* (1,2%), *уставаць* (0,4%), *снеданне* (0,2%).

W przestrzeni konceptualnej lokuje się 26 asocjatyw polskojęzycznych (5,2% wszystkich werbalizacji) i 32 asocjaty białoruskojęzyczne (6,4% ogółu reakcji). W materiale pozyskanym od obu zbiorowości językowych najsilniej akcentowane jest pojęcie początku i związanej z nim zmiany, por.

- reakcje polskojęzyczne: *początek* (4,6%), *nadzieja* (0,2%), *odrodzenie* (0,2%);
- reakcje białoruskojęzyczne: *пачатак дня* (1,8%), *пачатак* (1%), *пачатак новага дня* (0,6%), *адраджэнне* (0,4%).

² Przytaczam najbardziej charakterystyczne skojarzenia i skrócony zapis danych statystycznych.

Przestrzeń refleksyjna wypełniona jest w pierwszym rzędzie leksemami wartościującymi. W katalogu danych polskiego słownika asocjacyjnego ewaluacja chronotopiczna jest ukierunkowana *in plus*, rzadziej *in minus*, por. najbardziej charakterystyczne skojarzenia: *piękny, cudowny, piękno, radość, ciężki*, łącznie 3,8% ogółu reakcji (19 odpowiedzi). W materiale białoruskojęzycznym pojęcie-bodziec ПАІЦА oplata ponad trzykrotnie gęstsza sieć połączeń z leksemami ocennymi o ładunku dodatnim niż w korpusie danych polskojęzycznych, por. np. *добрае, прыгожая, вясёлая, радасць, цудоўная*, w sumie 59 skojarzeń, oraz nierównoważące kwalitatywnie tych ocen z reguły pojedyncze ogniwa sieci prowadzących do leksemów o wydźwięku negatywnym, np. *цяжка* (0,4%), *дрэнная* (0,2%).

W rejestrowanych przez oba słowniki polach asocjacyjnych pojęć RANEK i ПАІЦА nie odnotowano skojarzeń *explicit*e wskazujących na relacje interpersonalne.

W konceptualizacji kolejnych jednostek temporalnych, ДЗІЕЊ oraz ДЗЕЊБ, ponownie najwięcej reakcji sytuuje się w przestrzeni percepcyjnej. W świadomości językowej respondentów wyrazy hasłowe tworzą wyraźne sieci asocjacyjne z werbalizacjami wrażeń wzrokowych. Młodzi Białorusini i Polacy prawie jednomyślnie konstatują związek dnia ze słońcem i dużym natężeniem światła. Słabiej usieciowiony jest związek dnia z wrażeniami czuciowymi, głównie z odczuwaniem temperatury, por. np.

- asocjaty w języku polskim: *światło* (10,4%), *słońce* (1%), *gorąco* (0,2%), w sumie 18,2% skojarzeń (91 odpowiedzi);
- asocjaty w języku białoruskim: *сонца* (7,2%), *святло* (4,4%), *сонечны* (2,8%), *цёплы* (1,2%), łącznie 29% odpowiedzi (187 odpowiedzi).

Wśród asocjatyw wchodzących w zakres przestrzeni refleksyjnej (61 odpowiedzi polskojęzycznych – 12,2% ogółu skojarzeń, 101 odpowiedzi w języku białoruskim – 15,7% zasobu danych) przeważają werbalizacje ewaluatywne dodatnie oraz atrybutywne temporalne, por. np. pol. *dobry* (4%), *długi* (1,4%), *radość* (1%); białorus. *добры* (6,4%), *доўгі* (2,6%), *кароткі* (1,2%), *вясёлы* (0,8%).

Częstotliwość reakcji, które obrazują aktywność dzienną przedstawicieli ankietowanych społeczności wpisana w przestrzeń fizyczną nie jest zbyt wysoka i wynosi dla Polaków 5,6% (28 odpowiedzi), dla Białorusinów – 6,6% (33 odpowiedzi). Ankietowani przejawiają aktywność głównie w przestrzeni zewnętrznej, por. np. pol. *praca* (3,2%), *szkoła* (0,4%), *uczelnia* (0,2%); białorus. *учеба* (1,2%), *работа* (0,8%), *суета* (0,6%).

Frekwencja skojarzeń w przestrzeni konceptualnej pola asocjacyjnego białoruskiego słowa-bodźca ДЗЕЊБ jest niska. Tworzy ją 45 asocjatyw, co stanowi 7% ogółu odpowiedzi. Kluczowe dla większości skojarzeń jest nawiązanie do pojęcia nowości jako początku i oczekiwanej zmiany. Są to reakcje wyrażone słowem *новы* (3,4%) oraz szeregu jednostkowych skojarzeń, por. np. *пачатак, новы час, новыя веды, новыя справы, штосьці новае ў жыцці*. W połączeniach wychodzących od polskiego wyrazu hasłowego ДЗІЕЊ ten aspekt przestrzeni symboliczno-kulturowej jest reprezentowany przez odpowiedzi niejednolite w planie treściowym, a częstotliwość reakcji w tym obszarze jest jeszcze niższa i wynosi 2% ogółu wyekscerpowanych danych, por. np. *matki* (0,6%), *świra* (0,2%), *wiosny* (0,2%).

W żadnym ze słowników nie znalazły się reakcje *explicite* mieszczące się w przestrzeni socjalnej dnia. Świadomość językowa ankietowanej młodzieży wyraźnie reje-struje przestrzeń interakcji personalnych w dwóch ostatnich ogniwach chronotopicznych. Również szereg aktywności werbalizowanych w reakcji na słowa-bodźce WIECZÓR/BEЧAP i NOC/НОЧ odnosi się *implicite* do przestrzeni socjalnej, por. np.

- werbalizacje mieszczące się w przestrzeni socjalnej wieczoru: pol. *randka* (1,4%), *spotkanie* (0,4%), *pocałunek* (0,2 %), *rozmowa* (0,2 %), łącznie 16 asocjatorów, tj. 3,2% ogółu odpowiedzi; białorus. *сустрэча* (2%), *спатканне* (1,5%), *каханне* (1,4%), *сябры* (0,6%), 61 asocjatorów (9,5% ogółu odpowiedzi);
- werbalizacje mieszczące się w przestrzeni socjalnej nocy: białorus. *каханне* (1,5%), *любоў* (0,6%), *гулянка* (0,6%), *дыскатэка* (0,6%);
- odpowiedzi odnoszące się do przestrzeni fizycznej wieczoru: pol. *kolacja* (8,2%), *odpoczynek* (6,6%), *zabawa* (1%), 130 skojarzeń (26% wszystkich danych leksykograficznych); białorus. *сон* (1,5%), *адпачынак* (1,5%), *тэлевізар* (0,6%), *вячэра* (0,2%), 61 odpowiedzi (9,5% werbalizacji);
- odpowiedzi odnoszące się do przestrzeni fizycznej nocy: pol. *sen* (8%), *seks* (2%), *zabawa* (0,6%); białorus. *сон* (6,2%), *спаць* (4,5%), *адпачынак* (0,2%).

Podobnie jak w pozostałych komponentach cyklu dobowego zdecydowana większość reakcji zarówno polskojęzycznych, jak i reakcji wyrażonych w języku białoruskim zawiera się w przestrzeni percepcyjnej doznań wzrokowych, udział procentowy asocjatorów tej grupy w ogóle skojarzeń waha się od 36% (białoruska NOЧ) do prawie 60% (polska NOC). To przede wszystkim werbalizowana na różne sposoby barwa wieczoru i nocy oraz odczucia fizyczne, por. np.

- przestrzeń percepcyjna wieczoru: pol. *ciemno* (6,6%), *księżyc* (5,6%) *gwiazdy* (5%), *chłód* (0,8%), *cisza* (0,8%), *ciepły* (0,4%), 188 reakcji (37,6%); białorus. *цixi* (4,4%), *зоркі* (4,2%), *цёмна* (4,2%), *цёплы* (4,2%), 231 reakcji 36%;
- przestrzeń percepcyjna nocy: pol. *ciemność* (17%), *gwiazdy* (15,4%), *księżyc* (13,6%), *ciepło* (0,2 %), *gorąca* (0,2 %), *zimno* (1 reakcja – 0,2 %), 285 reakcji (57%); białorus. *зоркі* (10,2%); *цёмная* 57 (9%), *цёмра* (5%), *цiшыня* (0,2%), 326 reakcji (51%).

Pierwszorzędne skojarzenia w przestrzeni refleksyjnej do wyrazów hasłowych WIECZÓR/BEЧAP i NOC/НОЧ to reakcje ewaluatywne ukierunkowane pozytywnie. Wieczór utożsamiany jest przez respondentów polskojęzycznych przede wszystkim ze spokojem, w dalszej kolejności z dobrem, pięknem i nastrojowością, np. *spokój* (8%), *dobry* (4%), *romantyczny* (0,8%), *zmysłowy* (0,8%), *długi* (0,6%), *przyjemny* (0,4%), ogółem 48 werbalizacji (9,6% odpowiedzi). Zbliżone do polskojęzycznych są w planie treściowym również dominanty emotywno-kognitywne w profilu asocjacyjnym białoruskiego wieczoru, por. np. *добры* (4,2%), *спакой* (0,6%), *весьляосць* (0,2%), *прыгожа* (0,2%), łącznie 62 reakcje (9,6% skojarzeń).

Dyferencjacje frekwencyjne ujawniają się w obu profilach skojarzeniowych także odnośnie do charakterystyk temporalnych, por. np.

- asocjaty polskojęzyczne: *dluga* (0,6%), *krótka* (0,2%);
- asocjaty białoruskojęzyczne: *позні* (1,5%), *доўгі* (0,6%).

Przestrzeń konceptualną wieczoru odnotowują jedynie dane językowe zgromadzone w Polskim słowniku asocjacyjnym, ilustruje ją jednakże znikomy odsetek odpowiedzi – *kawalerski* (0,4%), *panieński* (0,2%), *z Jagielskim* (0,2%), w sumie tylko 4 skojarzenia (0,8% wszystkich werbalizacji). Brak jest poświadczeń w przestrzeni symboliczno-kulturowej w asocjatach skupionych wokół pojęć NOC i HOЧ.

5. PODSUMOWANIE

Z eksploracji danych empirycznych wynika, że w chronotopie cyklicznym, utrwalonym w świadomości językowej badanych Polaków i Białorusinów w postaci czasoprzestrzennych związków międzypojęciowych, najsilniej manifestuje się przestrzeń percepcyjna. W polach asocjacyjnych wszystkich wyróżnionych ogniw chronotopicznych dominują werbalizacje wrażeń zmysłowych – wzrokowych, czuciowych i słuchowych. Na względnie wysokim poziomie powszechności skojarzeń aktualizuje się również związek czasu z przestrzenią fizyczną. Relatywnie nieduża grupa respondentów obu społeczności językowych konceptualizuje dobowy cykl rytmiczny w ramach przestrzeni socjalnej. Najsłabsze sieci werbalne tworzą ogniwa czasowe chronotopu z jednostkami leksykalnymi pozostałych przestrzennych domen, mianowicie domeny refleksyjnej i domeny konceptualnej. Wyniki proponowanej wstępnej analizy materiału empirycznego dowodzą, iż rejestrowane w strukturach mentalnych Polaków i Białorusinów czasoprzestrzenne związki międzypojęciowe odzwierciedlają w wysokim stopniu doświadczenia, które można określić mianem pankulturowych, uniwersalnych, niezależnych od przynależności etnicznej, doświadczenia będące efektem elementarnych, w niewielkim stopniu zindywidualizowanych czynności poznawczych, najczęściej abstrahujących od zdolności regulacyjnych (metapoznawczych) badanych.

BIBLIOGRAFIA

- Berezina, T.N. 2001. *Mnogomernaya psikhika. Vnutrenniy mir lichnosti*. Moskwa: Per Se.
- Chlewiński, Z. 1999. *Umysł. Dynamiczna organizacja pojęć. Analiza psychologiczna*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Gawarkiewicz, R., I. Pietrzyk i B. Rodziewicz. 2008. *Polski słownik asocjacyjny z suplementem*. Szczecin: Volumina.pl.
- Kaczmarek, J. 2013. „Topobiografie – wielowymiarowa przestrzeń bycia”. *Białostockie Studia Literaturoznawcze* 4: 25–39.
- Kapkan, M.V. 2016. *Kul'tura povsednevnosti*. Yekaterinburg: Izdatel'stvo Ural'skogo universiteta.
- Lefebvre, H. 2008. *Critique of Everyday Life. Vol. 2: Foundations for a Sociology of the Everyday*. London, New York: Verso 2008.
- Sztompka, P. 2009. „Przestrzeń życia codziennego”. *Zarządzanie Publiczne* 2: 5–30.
- Tarasov, Ye.F. 2000. „Aktual'nyye problemy yazykovogo soznaniya”. W *Yazykovoye soznaniye i obraz mira*, red. N.V. Ufimtseva. Moskwa: Institut yazykoznanija RAN, 24–32.

- Ufimtseva, N.V., G.A. Cherkasova, Yu.N. Karaulov i Ye.F. Tarasov. 2004. *Slawianskij assocyatiwnyj slovar': russkij, bieloruskij, bołgarskij, ukraïnskij*. Moskwa: Moskovskiy gosudarstvennyy lingvisticheskiy universitet.
- Ukhtomskiy, A.A. 2017. *Ucheniye o dominante*. Moskwa: Izdatel'stvo Yurayt.
- Ulicka, D. 2018. „Kariera chronotopu”. *Teksty Drugie* 1: 259–271.
- Wierzbicka, A. 2007. *Słowa klucze. Różne języki – różne kultury*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.

The cyclic chronotope in the light of data from associative dictionaries (a short Polish-Belarusian comparative study)

Keywords: comparative linguistics, psycholinguistics, sociology, chronotope, associative dictionaries.

ABSTRACT

The article is part of the current series of studies on the linguistic image of the world, both ethno- and psycholinguistic. The aim of the analysis is to determine the concepts fixed in the linguistic consciousness of Poles and Belarusians – linguistic units in whose meanings temporal and spatial values are embedded, and to investigate the chronotope as a cognitive category related to the workings of the mind, and the organization of the internal lexicon. The linguistic material extracted from the dictionaries for comparative analysis is words and expressions, which are clustered in the associative fields generated by the keywords RANEK, DZIEŃ, WIECZÓR, NOC; and ПАЊЦА, ДЗЕНЬ, ВЕЧАР, НОЧ. The selection of the concepts/stimuli reflects the rhythmic chronological organization of time, which provides an opportunity to observe the cyclical chronotope – the temporal daily cycle, realized in the area of everyday culture and the concepts of space (external and internal) developed within it. The exploration of empirical data shows that the cyclic chronotope is a cognitive category related to the workings of the mind and the organization of the mental lexicon. The analysis is based on the sociological premise of the chronotope concept, and the methodology of cognitive semantics. The author performs a linguistic reconstruction of the chronotope, using data from two current associative dictionaries (*Polski słownik asocyacyjny z suplementem and Slavânskij assocyativnyj slovar': russkij, beloruskij, bołgarskij, ukraïnskij*), also collecting material from a language experiment using standardized tools fixed in the linguistic consciousness of the surveyed Poles and Belarusians, in the form of spatio-temporal inter-conceptual relationships that are most strongly manifested in perceptual and physical space. A relatively small group of respondents from both linguistic communities conceptualizes the daily rhythmic cycle within social space.